

Локальні особливості графічної системи знакового орнаменту на посуді зрубної культури

Луценко Ю. П., студентка II курсу Інституту економіки та інформаційних технологій (Запоріжжя, «НАШ»)

Писемність — найважливіше відкриття стародавності. З початком використання письма суспільство стає на шлях цивілізації. В зоні ранньоземлеробських культур у 3 тис. до н. е. формується новий соціальний уклад, основні риси якого базуються на збільшенні площі поселень, суспільній нерівності і отриманні додаткового продукту. Перша писемність використовувалася для систематизації знань, обліку продуктів і захисту власності. Найбільш ранні знаки нагадують рисунки (пиктограми). Вони наносилися на печатки, глиняні таблички і посуд (табл. 1).

В середині II тис. до н. е. на території Подніпров'я, Подоння і Поволжя на кераміці зрубної, андронівської культур розвивається система, яка більшою частиною дослідників сприймається як знакова писемність. Характеризуючи графічні особливості цього письма, необхідно звернутися до історії писемності середземноморського регіону.

На відносно невеликій території від Передньої Азії до Інду можна зустріти три основні системи письма (клинопис, ієрогліфи, алфавіт).

За графічними ознаками писемність поділяють на пиктографічну (передає інформацію за допомогою рисунків — пиктограм); ієрогліфічну (частково зберігається образотворча форма — єгипетська, китайська, хетська ієрогліфіка); клинописне письмо (умовні позначки — комбінації клиновидних рисок); лінійне письмо (умовні поєднання прямих або округлених ліній — фінкійська, давньогрецька, латинська, кирилична та інші).

Зрубна писемність не являє собою єдину графічну систему. На деяких посудинах можна знайти цілком реалістичні зображення тварин і людей (пиктограми); на інших, це лише окремі знаки-символи (ієрогліфи); іноді обидві системи зустрічаються на одній посудині; в той же час, для більшої частини зображень характерна декоративність, тобто підпорядкування окремих символів законам композиції орнаменту. Зрубний орнамент відноситься до геометричних, де в основу композиції покладено поєднання стрічок, зигзагу, трикутних фігур.

В залежності від того, як елементи мови передаються знаками, вчені поділяють писемність на такі типи:

1) фразеологічне письмо — передає цілі повідомлення, графічні майже не розчленовані слова. Воно включає в себе два види:

а) пиктографія — (лат. *pictus* писаний фарбами) — вид письма при якому предмети, події та дії передаються за допомогою умовних знаків — пиктограм (американські індіанці, народи Півночі);

б) найдавніші умовні знаки (знаки власності — тамги, табу, елементи первісного орнаменту та ін.);

2) логографічне ідеографічне — засіб позначати письмовим знаком ціле поняття або слово;

3) морфемографічне — знаки передають морфемі;

4) складове (силабічне) — знаки передають склади;

5) звукове (фонематичне) — що поділяється на

консонантне (позначення знаками тільки приголосних звуків) і консонантно-вокалізоване (знаки передають як приголосні, так і голосні звуки — фонемі).

У ході вивчення зрубних знаків дослідники часто посилаються на критське письмо, як найближчу аналогію. Основу силабічного, лінійного письма А складають місцеві малоазійські, хетто-лувійські коріння, які можливо пов'язані з більш давнім рисункчастим письмом. До певного часу обидві системи співіснували, що підтверджується відомими прикладами перекладу старих текстів на нові. Поява на Криті письма А пов'язана з припливом нового населення.

До логографічної системи писемності, окрім критського, на давньому Сході відносяться передньо-азійське, протоламське, протондійське, давньостипетське, китайське письмо. Практично всі вони пиктографічні. З III тис. до н. е. єгипетське письмо почало перетворюватися у логографічно-консонантну систему. З II тис. до н. е. цей процес торкнувся і критської писемності. Поступово давнє рисункове письмо було витіснене більш простою складовою писемністю, що дала пізніше початок давньогрецькому алфавіту.

Таким чином, загальна еволюція розвитку письма починає свої перші кроки з окремих символів-рисунків, що при подальшому розвитку спрощуються та перетворюються на ієрогліфи, а пізніше — лінійне письмо. Але, зрубне письмо важко охарактеризувати як лінійне чи ієрогліфічне. До того ж не існує наукових праць, присвячених еволюції зрубного письма від пиктографічного до знакового. Таким чином, порівняння зрубної системи з розвинутим силабічним письмом Криту здається передчасним.

Зрубна кераміка зі знаками зустрічається як у похованнях, так і залишках поселень. Археологами помічена наявність подібних посудин у дитячих похованнях. Тому в літературі нерідко висловлюється думка про культове призначення подібного посуду.

Зараз неможливо назвати навіть приблизно число зрубних посудин зі знаками. Якщо у 1953 р. О. О. Формозов вив розмову про 15 примірників, а в 1978 р. налічувалося не менше 50, то тепер зрозуміло, що подібні посудини можуть обчислюватися сотнями. Відомі десятки яскравих композицій, а значний матеріал, здебільшого з нових розкопок, ще не опублікований.

Історіографія дослідження зрубного письма докладно наведена в роботі Г. М. Бурова. Дали коротко викладемо її основні періоди [Буров, 1996]. В роботах, написаних з 1907 по 60-і роки, в основному, розглядаються питання про те, що стоїть за асиметричним орнаментом.

Табл. 1. Таблиця розвитку писемності Південно-східної Європи та Малої Азії

Дати	Середземномор'я		Мала Азія		Месопотамія		Причорномор'я
	Крито-мікенська цивілізація		Хетське царство		Ассирія	Шумер	
1000	1400–1200 микенський (ахейський)	Лінійне – Б	1400–1200 новохет. п-од 1500–1400 сред. ц-во	Клинопис			1500–1200 зрубна культура 1600–1500 – КБК2200– 1700 – катакомбна культура
1500	2000–1500 мнойський	Лінійне – А	1750–1500 давнє царство	Клинопис			
2000	2600–2200 архаїчний (лікійський)	Рисункове письмо		Пиктографія	2100	Клинопис	
2500							
3000					3400 урукський	Пиктографія	

Першим тлумаченням зрубних нарисів зайнявся В. О. Городцов, який визначив їх як невідомі раніше примітивні письмена. Перед самою війною В. В. Гольстен описала зрубні знаки, як «пиктограми давніх скотарів-землеробів, що містять відомі поняття». Причому не вимагалось «зовнішньої схожості між предметом або поняттям та його зображенням».

У 1953 і 1963 рр. О. О. Формозов опублікував статті, де описав знаки зрубної культури, як письмена ідеографічного або навіть фонетичного характеру. На його думку, зрубна писемність розвилася з місцевого орнаменту, що несе семантичне навантаження, під впливом передньоазійських цивілізацій. Інший підхід до проблеми «загадкових знаків» був намечений американською дослідницею М. Гімбутас (1965). Вона вважала, що знаки зрубної культури — це релігійні зображення.

Зубна писемність розвивалась протягом дослідників роблять спроби перекладу зрубної писемності. У 1971 р. Г. Ф. Турчанинов, спираючись на положення О. О. Формозова про те, що зрубні знаки являють собою письмена, спробував прочитати написи на посудинах за допомогою арамейського алфавіту та осетинської мови, але розшифровка не була визнана успішною.

У 1978 р. Г. М. Буров поділив знаки на дві групи: 1) розташовані в ряд хрести, свастики, штрихи та фігури у вигляді різноманітних літер; 2) більш складні послання, до складу яких входять підкови, меандри, п'яти- і десятикутні фігури, трапези з подвоєними підковами всередині, прямокутники та ін. Перша група розглядалася як схематизоване зображення танцюристів, що взяли за руки, і людей в різноманітних позах. Композиції другої групи, на його думку, несуть ідею подвоєння, висловлену графічно або арифметично, часто з дублюванням. Другий принцип заснований на складанні двох п'ятрок. Графічним шляхом подвоєння передане меандром з двома виступами, двома П-подібними фігурами, парними підковами та ін. Автор припустив, що сакральне число «два» повторюється на зрубному посуді у зв'язку з різностатевістю тваринного світу. До того ж, горизонтальні лінії, з'єднані 15 штрихами і згуртовані у трійки, означали не тільки сполучення, але й примноження. Шлюбний мотив і ритуальний танець відображають сільськогосподарський культ, пов'язаний з ідеєю родючості і магею. Інтерес викликає порівняння зрубних знаків із «Шлюбним посланням юкагірської дівчини», в якому зображення стилізовані до рівня символів. Зрубне фразеологічне письмо з умовними знаками автор визначив особливим терміном «символографія».

У 80-і роки були опубліковані статті С. І. Татарінова і О. Б. Супруненко, де предметом дослідження виступають «малюнки-пиктограми з певним змістом і семантичним навантаженням». Березанська С. С. у 1986 р. висунула гіпотезу про крито-мікенське походження зрубних знаків. Однак, з її точки зору, ці племена ще не знали справжньої писемності та користувалися тасмичними знаками як особливою магичною силою.

Пізніше вийшла друком робота В. В. Отрошенка з передмовою О. О. Формозова [Отрошенко, 1988]. Це щільне, добре ілюстроване зведення даних про відомий на той час посуд зі знаками (понад 50 посудин). Автор роботи вперше провів територіальне розмежування отриманого матеріалу. Продовжуючи розробки О. О. Формозова, В. В. Отрошенко зробив цікаву спробу систематизувати знаки як «пиктограми» і визначити їхню семантику: заги для худоби, трансформація лю-

дини в птаха, стріли-люди [Отрошенко, 1998]

Однією з нових робіт, присвячених зрубним знакам, стало дослідження В. М. Андрєєва і О. В. Тубольцева про орнамент на посудині з Василівки [Андрєєв, 1991]. Орнаментальний фриз розбитий на символи: «гори або жіноче начало»; «бик»; «гора з падаючою водою». Автори аналізують малюнки із залученням цікавого порівняльного матеріалу з Ригведи та Авести.

У 1995 р. Г. М. Тошцевим опубліковані дані про посудину з досить складною композицією неорнаментального характеру з ґрунтового могильника на Мамай-горі. Посудина викликала немало суперечок: автор знахідки відніс його до катакомбної культури, а Отрошенко В. В. і Буров Г. М. не виключають її зрубного походження.

У 1996 р. Г. М. Буровим зроблена друга, найбільш повна класифікація зрубних знаків. У той же час, основна семантика чотирьох груп малюнків, як і колись, зводиться до ідей подвоєння, парування і пов'язується з культом родючості [Буров, 1996].

В останні роки в роботах С. Ж. Пустовалова висловлюється нова точка зору на проблему розвитку писемності епохи бронзи. Проаналізувавши значну частину матеріалів (штрихи на підлозі поховальних камер, орнамент на кераміці, знахідки знарядь писання і плиток для розтирання фарби), автор виділив 26 знаків катакомбної писемності, що створюють складне пиктографічне письмо. Ґрунтуючись на типологічній близькості невеликої групи знаків до критського лінійного письма А і відносно давньому датуванні ранньосемітського консонантного алфавіту, С. Ж. Пустовалов відносить появу катакомбної писемності до кінця III тис. до н. е. Зв'язок між катакомбною та зрубною писемністю підтверджується не завдяки типологічній близькості, а посиланням на спільність їх використання — при поховальних обрядах. Причому, пояснення недоліку катакомбних матеріалів виходить з припущення, що катакомбне населення наносило значки на органічні матеріали. В цілому, автор гіпотези розвитку зрубного письма з катакомбного, виходить з картини «регресії загального розвитку епохи бронзи України від складного, кастового, військового суспільства до населення з невираженою елітою» [Пустовалов, 1997. — С. 124; 1998; 2000].

Таким чином, за дев'ять десятиріч сформувалися чотири підходи до зрубних знаків. У першому випадку їх розглядають як загадкові культові пиктограми (В. О. Городцов, В. В. Гольстен, В. В. Отрошенко і більшість інших дослідників), в другому — як написи алфавітного або ідеографічного характеру (А. А. Формозов, Г. Ф. Турчанинов), в третьому — просто як магичні малюнки (В. А. Істрин, М. Гімбутас, В. П. Шило, С. С. Березанська), а в четвертому — як символіграми (Г. М. Буров, В. М. Андрєєв, О. В. Тубольцев).

Додатком до нашої роботи стає введення до наукового вжитку нових знахідок зрубної кераміки зі складним, асиметричним орнаментом. Користуючись нагодою, ми подякуємо співробітникам Обласної інспекції по охороні пам'яток історії та культури Самару В. О., Антонову А. Л. за надані нові матеріали.

1. Блоцерківка, к. 5, п. 5 (1993). У верхній частині горщика прокреслений орнаментальний фриз, що складається з ліній-зигзагу, яка утворює трикутники (без основи). Вище і нижче розміщені знаки (ромбовидні, кутові символи), які наче вписуються в орнамент, що оперезує посудину по плечіку (рис. 1.1).

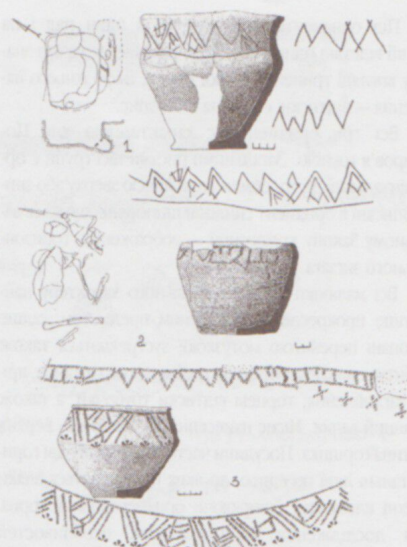

Рис. 1

2. Благовіщенка (Попорівка), к. 1, п. 10 (1995). Зображення нанесене на верхню частину горщика у вигляді банки. Орнамент виконаний відтисками шнура. Він утворює ряд з підтрикутних і підпрямокутних рамок-фігур. В середину деяких фігур вписані короткі штрихи і лінії. Лінії складаються з дрібних похилих штрихів, вдавнених загостреним предметом. У верхній частині орнаменту зображення підкреслене лісько. Нижче групи підпрямокутних фігур нанесені чотири окремих символи: ікс, хрест, ікс, ікс (рис. 1.2).

3. Антонівка, к. 2, п. 4 (1996). Орнамент нанесений відтисками шнура по верхній частині бікончної посудини. Зріз вінця прикрашає горизонтальна лінія. Орнаментальний фриз складається зі складного зигзагового переплетіння різноманітних геометричних фігур (квадрат, трикутник, п'ятикутник). Основою композиції є зигзаг зі скісно поставлених паралельних ліній (рис. 1.2).

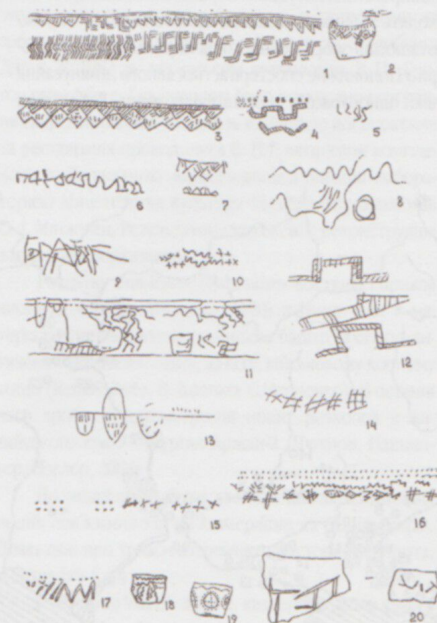

Рис. 2

Під орнаментальною смутою в один ряд і на певній відстані один від одного зображені окремі знаки, у вигляді трипелюсткової квітки. Засіб їхнього нанесення — відтиски, схожі на клинопис.

Всі три орнаменти є характерною для Подніпров'я групою. Загальними рисами цієї групи є орнаментальний фриз, обмежений лінією зверху або знизу. Вписані в орнамент символи підпорядковуються загальному закону композиції — зображенню горизонтального зигзага.

Всі малюнки неорнаментального характеру найчастіше прокреслені загостреним предметом, рідше виконані перевитою мотузкою; зустрічаються також відбитки звичайної мотузки, гребінчастого штампка, дрібні заглиблення, торцеві відтиски трубочки, а також наліпний валик. Місце нанесення зображень — верхня частина горщика. Посудини часто мають одну-дві горизонтальні лінії по висоту, до яких приєднуються знаки та їхні елементи, утворюючи орнаментальний фриз. Для дослідження територіальних особливостей графічного письма всі знайдені зображення умовно можна поділити на дві основні групи: перша, характеризується наявністю реалістичних фігур або смутою з окремих знаків, друга — навпаки, зберігає декоративні риси, виражені набиганням знака на знак (табл. 2).

Спираючись на результат картографування всіх даних про знайдені посудини зрубної культури, що опублікувалися, можна виділити три основних репони концентрації знаходок: Подніпров'я (25 посудин), Подоння (21) і Поволжя (30) (рис. 3).

Поволжя. В цьому регіоні орнаментальний фриз розміщений лише над зображенням і найчастіше являє собою хвилясту лінію, вдавнену крапками, скісними або прямими штрихами (рис. 1, 2). Більшість знаків на кераміці розміщено окремо один від одного і вони створюють символи, у вигляді різноманітних хрестів, підквадратних фігур, шевронів та реалістичних зображень.

Подоння. Регіон Подоння об'єднує в собі загальні риси Подніпров'я та Поволжя (рис. 3). Якщо на подніпровських посудинах переважають знаки, що переходять з одного в інший, а на поволзьких — окремо розташовані зображення, то на кераміці зрубної культури з Подоння не спостерігається явного домінування тільки одного засобу розташування знаків. Реалістичні

Табл. 2. Територіальні особливості графічного письма зрубної культури

	Ознаки	Подніпров'я	Подоння	Поволжя
1	Наявність оперізуючих ліній (рівних)	12	—	12
2	Наявність реалістичних зображень	1	2	1
3	Наявність окремих знаків чи символів	7	9	7
4	Наявність знаків, що з'єднуються між собою	19	10	19
5	Наявність орнаментального фриза (оперізуюча лінія, виконана вдавненими крапками, прямими чи скісними штрихами; оперізуюча хвиляста лінія)	1	1	1

зображення представлені «птахом» (хут. Ясирєва), головою бика (Дружковський могильник).

Подніпров'я. Всі подніпровські зображення нанесені на верхню частину горщика (рис. 4; 5). Причому, для більшої частини зображень характерна наявність фриза з однієї-двох горизонтальних смуг зверху та знизу. На більшості посудин знаки з'єднуються, наче вписуючись в орнамент. Незначна кількість реалістичних зображень представлена тільки зображенням голови бика на Василівському горщику і коліс на горщику з Львова. Серед знаків переважають підтрикутні символи, що повторюють характерний для зрубної культури орнамент із розташованих в ряд геометричних фігур.

Історія дослідження писемності підтверджує факт співіснування різноманітних писемних систем на відносно обмеженій території Середземномор'я у рамках окремих репональних груп. Так, лінійне письмо склалося на Близькому Сході, тоді як ієрогліфічне — розвивалося на території Північної Африки та Месопотамії. В основу цих графічних систем покладені локальні та інші особливості.

У регіоні розповсюдження зрубної культури також виділяються власні графічні підгрупи, що є відображенням власного історичного розвитку.

Спираючись на термінологію, яка завжди використовується для характеристики письмових знаків, можна спробувати дати визначення графічним особливостям кожного з репонів.

Так, регіон Подніпров'я можна визначити як символіграфічний. Зображення на кераміці цього регіону

зберігає декоративний характер. Знаки складають орнамент, що прикрашає посуд, але в той самий час має певне семантичне навантаження. Яскравим прикладом символіграми є «Лист юкагірської дівчини», де малюнки стилізовані до орнаменту, так що прямий зв'язок між конкретним зображенням і його поясненням нечіткий.

Відносно походження зрубних знаків Подніпров'я: на наш погляд в орнаментальних схемах зберігаються тісні зв'язки з посудом КБК. В.В.Отрощенко у своїй відомій статті опублікував інформацію про два горщика багатопружкової кераміки з складним асиметричним орнаментом.

Знаки на горщику з Поволжя більше схожі на піктограми. Тут зображення передають конкретні поняття. Простежуються сюжети перевтілення людини в птаха і навпаки (Черняки 1, кург. 34; Велика Дмитрівка 2, кург. 5, пох. 3). На нашу думку, до цієї тематики можна також віднести зображення на горщику з Новоникольського (кург. 5, пох. 1), але тут перевтілення одностороннє (птах — людина). Також присутні зображення рал (Гірська Пролієвка, кург. 1, пох. 5; р. Суха Саратовка, кург. 2, пох. 5) та колісниць (Никольське — 3, кург. 1, пох. 4; Спаське, кург. 1, пох. 11; Суха Мечетка — 2; р. Суха Саратовка пох. 2, кург. 2, гр. 2), хрестоподібні знаки.

Схожість, виявлена С.Ж. Пустоваловим між знаками зрубної і катакомбної культур, може бути виявлена тільки при зрівнянні катакомбної та зрубної системи знаків Поволжя. Ідентифікація катакомбних знаків, елементів Критського лінійного письма А, знаків Триплля і зрубних дуже сумнівна, бо до числа співпадаючих знаків включені прості, які мають аналогії в багатьох інших культурах (W — видні, С — видні, гачково-видні, кути, хрести, хвилясті та ін. найпростіші знаки).

Література:

- Андрєв В. Н., Тубольцев О. В. Інтерпретація орнаменту на посуді зрубної культури із погребення близ города Васильєвка Запорожської області. // ДСПК. — Т. I. Запорожжє, 1991. — С. 136–142.
- Буров Г. М. Система знаків на кераміці зрубної історико-культурної общини: опыт інтерпретації // ДСПК. — Т. VI. — Запорожжє, 1996. — С. 48–64.
- Галкин Л. Л. Сосуд зрубної культури с сюжетным рисунком из Саратовского Заволжья // СА. — №3 — С. 193–196.
- Захарова Е. Ю. Крестообразные знаки на сосудах зрубной культурно-исторической общини // Северо-Восточное Приднепровье в системе евразийских древностей. — Донецк, 1966. — С. 132–136.
- Горбов В. Н., Усачук А. Н. Дружковський могильник і некороткі питання міровозз'язу зрубних племен // Археологічний альманах. — №2. — Донецк, 1993. — С. 115–131.

Рис. 3. Мапа знаходок зрубної культури з асиметричним орнаментом:

- 1 — Новочерноморське; 2 — Львово; 3 — Вільна Україна; 4 — Мала Білозерка; 5 — Мамай Гора; 6 — Василівка; 7 — Вільнянська група; 8 — Михайлівка; 9 — Орлик; 10 — Переїзна; 11 — Артемівське; 12 — Таганрог; 13 — Шахтійська; 14 — Мастюгіно; 15 — Задюв'їтне; 16 — Приморське; 17 — Горна Пролієвка; 18 — Білоцерківка; 19 — Біково 2; 20 — хут. Орлик; 25 — Никополь; 26 — Ішеївка; 27 — Запоріжжя; 28 — Лузанівка; 29 — Кам'яний Оврам; 30 — Олександрівка; 31 — Дружковський могильник; 32 — Лівенівка; 33 — Полянки 1; 34 — Монастирське; 35 — Спаське; 36 — Рубин; 37 — Никольське 3; 38 — Мосичне Озеро; 39 — Сусальське; 40 — Дробівка; 41 — Кондрашевка; 42 — Ясирєв Хутір; 43 — Липів хутір; 44 — Суха Мечетка 2; 45 — Ст. Дойда; 46 — В. Дмитрівка; 47 — Черняки 1; 48 — Новоникольське; 49 — Родонівка; 50 — Благовіщенка; 51 — Антонівка; 52 — М. Білозерка; 53 — Лопатіне; 54 — Михайлівка

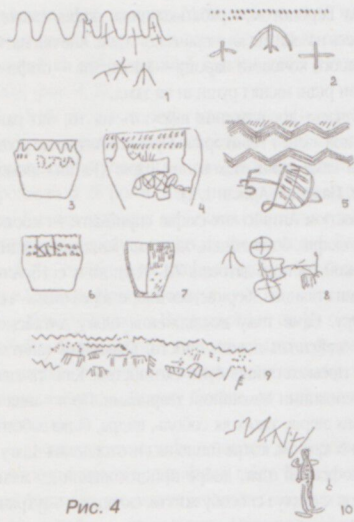

Рис. 4

Мамонтов В. И. К вопросу об орнаментальных мотивах на сосудах поздней бронзы нижнего Поволжья и Дона //

Северо-Восточное Приднепровье в системе евразийских древностей. — Донецк, 1966. — С. 136–137.

Отрошенко В. В. Малюнки (знаки) колісниць в пам'ятках культур зрубної спільноти // Северо-Восточное Приднепровье в системе евразийских древностей. — Донецк, 1966. — С. 128–132.

Отрошенко В. В. Сюжет перевеления у знакової системі племен зрубної спільноти // Археологічний альманах. — №7. — Донецк, 1998. — С. 93–98.

Пустовалов С. Ж. Знакова система населення інгульської катакомбної культури та проблема появи писемності у Північному Причорномор'ї // Наукові записи НАУКМА. — Т. 18. — 2000.

Пустовалов С. Ж. Чи була писемність у катакомбного населення Північного Надчорномор'я? // Наукові записи Києво-Могилянської академії. — Т. 2. Культура. — К., 1997. — С. 123–136.

Пустовалов С. Ж. О росписях на дне катакомб ингульской культуры и о проблемах этносоциальной реконструкции катакомбного общества Северного Причерноморья // Археология Восточноевропейской Лесостепи. Дно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы. — Выпуск 11. — Воронежский государственный университет, 1998. — С. 22–51.

Формозов А. А., Отрошенко В. В., К проблеме письменности у племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла // Studia Praehistorica. — Sofia, 1988. — Т.9.

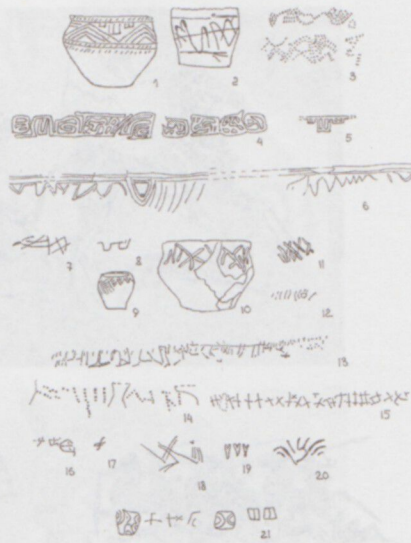

Рис. 5